

Maladaptace dětí v prostředí základních škol

Ivana Poledňová, Zdenka Stránská*

FSS MU Brno, * FF MU Brno

V našem výzkumném projektu se zabýváme problematikou maladaptace a psychické zátěže dětí ve školách. Roky strávené ve škole jsou totiž pro nemalé procento dětí značně zatěžující a zátěž vnímaná žáky jako nezvladatelná může být příčinou jejich školního selhávání. Největší strach přitom děti vykazují v souvislosti se školním výkonem, významné jsou rovněž obavy z učitele a spolužáků. Škola však pro žáky není jen nepřátelskou institucí; určitý azyl dává žákům neformální školní subkultura, z jejíž pozice mají děti školu v podstatě rády a jsou do ní integrovány. V našem výzkumu jsme se proto zaměřili na zjišťování neformálních vztahů ve školních třídách, jejich souvislosti se školním výkonem a vybranými osobnostními charakteristikami. Z výzkumných dat jsme se pokusili o vytvoření předběžné typologie více či méně adaptivního chování, která by zohledňovala neformální vztahy ve třídách, oblibu školy žáky i oblíbenost žáků učiteli.

Domníváme se, že osobnostní proměnné vztahující se k tzv. struktuře já a vztahy mezi nimi mají vliv na sociální chování člověka - v závislosti na jejich intenzitě a vzájemných vztazích může být člověk na sociální prostředí více či méně úspěšně adaptován. Předpokládáme, že existují rozdíly ve zkoumaných osobnostních vlastnostech mezi žáky s adaptivním a neadaptivním sociálním chováním – žáci s adaptivním sociálním chováním budou pravděpodobně vykazovat vyšší intelektové schopnosti, nižší hladinu úzkosti, převahu vnitřního místa kontroly a internalistických atribucí než žáci s chováním neadaptivním.

Výzkumný vzorek

Výzkum byl realizován na dvou brněnských základních školách. Celkem bylo vyšetřeno 463 dětí dvou věkových úrovní (1. stupeň ZŠ – tj. 4. a 5. třída, 2. stupeň ZŠ – tj. 8. a 9. třída).

Metody výzkumu

Ve výzkumu byly použity tyto metody:

1. Nominační technika vlastní verze byla vytvořena ke skupinovému výzkumu školních tříd. Zahrnovala osm otázek týkajících se obliby/neobliby spolužáků posuzujícím jedincem, obliby/neobliby spolužáků učiteli, malého/velkého vlivu spolužáků ve třídě a obliby/neobliby školy spolužáky. Žáci měli uvést jména těch svých spolužáků ze třídy, kteří se podle jejich mínění vyznačují uvedenými charakteristikami. Analýza výsledků získaných nominační technikou je podobná analýze výsledků z jiných sociometrických technik – sečtením všech hlasů se získá pořadí žáků podle toho, jak byli uváděni svými spolužáky ve vztahu k jednotlivým otázkám.

2. Test intelektového potenciálu TIP (Říčan, 1971) je původní český test zaměřený na zjišťování tzv. fluidní inteligence nezávislé na úrovni vzdělání. Základem řešení všech položek je schopnost neverbálního vysuzování vztahů.
3. Škála na měření úzkosti a úzkostnosti u dětí – ŠAD - C.D. Spielbergera v úpravě I. Ruisela a kol. (1983) vychází z rozlišení úzkosti na stav a vlastnost a je tvořena dvěma škálami: a) škála měřící úzkost jako aktuální stav (state-anxiety), b) škála měřící úzkost jako vlastnost osobnosti – úzkostnost (trait-anxiety). V našem výzkumu jsme použili škálu zjišťující míru úzkostnosti (úzkost jako relativně stálou vlastnost osobnosti).
4. Dotazník motivace výkonu (Hrabal, 1988) zahrnuje škálu potřeby úspěšného výkonu a škálu potřeby vyhnout se neúspěchu, pro naše sdělení jsme vybrali pouze údaje týkající se škály potřeby úspěšného výkonu.
5. Dotazník na měření internality a externality INTEX (Senka, Učeň, 1991), pro jehož konstrukci byla teoretickým východiskem atribuční teorie a poznatky kognitivní psychologie o kognitivních stylech. Metoda měří tzv. kognitivní styl locus of control (místo kontroly, percepce rozhodujícího vlivu). Zatímco internalita je spojena s představou o vlastní dominanci nad situačními faktory a možnostech ovládnutí, externalita je spojena s představou významu mimoosobních faktorů, které se vymykají osobní kontrole.
6. Atribuční tendence žáků při posuzování svého školního výkonu jsme zjišťovali pomocí čtyř atribučních škál – šlo o škály čtyř kauzálních faktorů schopnosti, úsilí, obtížnosti úkolu a náhody (Weiner, 1986) s polaritami velké – malé. Žáci měli na sedmistupňových škálách vyjádřit, v jaké míře se na jejich školním výkonu (úspěchu/neúspěchu) jednotlivé kauzální faktory (schopnosti, úsilí, obtížnost úkolu, náhoda) podílely. Pro statistické analýzy jsme faktory schopnosti a úsilí posuzovali dohromady jako internalistické a faktory obtížnost úkolu a náhoda jako externalistické.
7. Informace o školním prospěchu žáků jsme získali po dohodě s vedením škol z klasifikačních archů.

Výsledky výzkumu

Při statistickém zpracování výsledků výzkumu jsme vyšli z údajů získaných nominační technikou. Pomocí shlukové analýzy jsme se pokusili o vytvoření sociometrické typologie žáků, přičemž jako nejvhodnější se ukázalo řešení pro šest shluků. Z tab. č. 1 vyplývá, že nejčetněji byla zastoupena skupina č. 4 (nevýrazná většina), kterou představovalo 237 žáků. Zbýlých pět skupin bylo zastoupeno přibližně stejně – v rozsahu od 22 do 47 žáků. Typy č. 3 a 5 se nám jeví jako pozitivně adaptované typy, typy č. 2 a 6 jako typy neadaptované. Typ č. 1 je přechodným typem – žáci jsou oblíbeni u učitelů, rádi chodí do školy, ale spolužáci je neuznávají.

Tabulka č. 1: Sociometrická typologie

Skupina	Charakteristika	N
1	oblíbení žáci u učitelů, rádi chodí do školy, ale neuznávání ostatními dětmi	44
2	neoblíbení žáci u učitelů i dětí, neradi chodí do školy	42
3	oblíbení, uznávání žáci, u učitelů neutrální	44
4	nevýrazná většina	255
5	uznávání a oblíbení žáci u učitelů i dětí, rádi chodí do školy	27
6	neoblíbení a neuznávání žáci, u učitelů neutrální	51
Celkem		463

V dalším postupu jsme se zaměřili na to, jaké jsou rozdíly ve vybraných osobnostních proměnných mezi jednotlivými sociometrickými typy. Pro tento účel jsme typy č. 3 a 5 sloučili a vytvořili skupinu s pracovním názvem adaptivní typy, typy č. 2 a 6 jsme chápali jako typy neadaptivní, typ č. 4 (nevýrazná většina) a typ č. 1 (přechodný) jsme z těchto zjednodušených analýz vyloučili. V tab. č. 2 je uveden přehled rozdílů ve sledovaných charakteristikách mezi adaptivními a neadaptivními typy.

Tabulka č. 2: Rozdíly mezi adaptivními a neadaptivními typy ve sledovaných charakteristikách

Sociometrická typologie		Inteligence	Úzkost	Potřeba úspěchu	Vnitřní místo kontroly	Intern. atr.	Extern. atr.	Prospěch
ADAPTIVNÍ	3 - oblíbení, uznávání žáci, u učitelů neutrální	vyšší	stejná	vyšší	vyšší	vyšší	stejně	lepší
	5 - uznávání a oblíbení žáci u učitelů i dětí, rádi chodí do školy							
NEADAPTIVNÍ	2 - neoblíbení žáci u učitelů i dětí, neradi chodí do školy	nižší	stejná	nižší	nižší	nižší	stejně	horší
	6 - neoblíbení a neuznávání žáci, u učitelů neutrální							
OSTATNÍ	1 - oblíbení žáci u učitelů, rádi chodí do školy, ale neuznávání ostatními dětmi							
	4 - nevýrazná většina							

Intelligence: Analýza rozptylu pro sloučené adaptivní a neadaptivní typy ukázala, že adaptivní typy vykazují statisticky významně vyšší intelektové schopnosti ($\bar{x}=18,77$, $SD=5,454$) než neadaptivní typy ($\bar{x}=15,38$, $SD=6,592$) – $F=17,192$, $p \leq 0,01$, $SV=1$. Statisticky významný byl rovněž rozdíl mezi věkovými skupinami ($F=35,393$, $p \leq 0,01$, $SV=1$), což souvisí s vývojem kognitivních funkcí v dětském věku - starší žáci vykazovali vyšší úroveň intelektových schopností ($\bar{x}=19,40$, $SD=5,629$) než žáci mladší ($\bar{x}=15,22$, $SD=5,510$).

Úzkost: Analýza rozptylu ukázala, že rozdíly mezi jednotlivými sociometrickými typy nejsou statisticky významné ($F=1,288$, $p \leq 0,268$, $SV=5$). Statisticky významný nebyl rovněž rozdíl mezi věkovými skupinami ($F=1,037$, $p \leq 0,309$, $SV=1$), hladina úzkosti nabývala u obou skupin průměrných hodnot. Výsledky našeho výzkumu naznačují, že proměnná úzkosti pravděpodobně plní roli prostředníka tak, že vstupuje do korelačních vztahů s dalšími osobnostními vlastnostmi, které jsme do našeho výzkumu nezahrnuli (temperament, struktura potřeb), a její samostatná regulativní role je nižší, než jsme předpokládali.

Potřeba úspěchu: Analýza rozptylu pro sloučené adaptivní a neadaptivní typy ukázala, že adaptivní typy mají vyšší potřebu úspěchu ($\bar{x}=26,39$, $SD=4,768$) než neadaptivní typy ($\bar{x}=22,91$, $SD=5,385$) – $F=16,137$, $p \leq 0,01$, $SV=1$. Statisticky významný byl rovněž rozdíl mezi věkovými skupinami ($F=9,372$, $p \leq 0,002$, $SV=1$) – mladší žáci vykazovali vyšší potřebu úspěchu ($\bar{x}=25,80$, $SD=4,765$) než starší žáci ($\bar{x}=24,13$, $SD=4,224$).

Místo kontroly: Analýza rozptylu pro sloučené adaptivní a neadaptivní typy ukázala, že adaptivní typy vykazují vyšší internalitu ($\bar{x}=21,48$, $SD=4,526$) než typy neadaptivní ($\bar{x}=18,51$, $SD=4,399$) – $F=21,010$, $p \leq 0,01$, $SV=1$. Statisticky významný byl rovněž rozdíl mezi věkovými skupinami ($F=6,416$, $p \leq 0,012$, $SV=1$) – starší žáci vykazovali vyšší internalitu ($\bar{x}=20,95$, $SD=4,825$) než žáci mladší ($\bar{x}=19,60$, $SD=4,755$). Zdá se, že místo kontroly je hlavní proměnnou, která odlišuje osoby pozitivně adaptované od osob negativně adaptovaných. Jde o dimenzi, která spoluvytváří strukturu „já“, a tím ovlivňuje způsob chování jedince, který je shodný s jeho představou o sobě a vlastních možnostech ovlivňování svého sociálního okolí.

Atribuce: Pro internalistické atribuce analýza rozptylu pro sloučené adaptivní a neadaptivní typy ukázala, že adaptivní typy vykazují více internalistických atribucí ($\bar{x}=11,449$, $SD=2,330$) než typy neadaptivní ($\bar{x}=9,899$, $SD=2,904$) – $F=14,458$, $p \leq 0,01$, $SV=1$. Statisticky významný byl rovněž rozdíl mezi věkovými skupinami ($F=5,396$, $p \leq 0,021$, $SV=1$) – starší žáci vykazovali více internalistických atribucí ($\bar{x}=11,0661$, $SD=2,395$) než žáci mladší ($\bar{x}=10,2422$, $SD=2,894$).

Pro externalistické atribuce analýza rozptylu ukázala, že rozdíly mezi jednotlivými sociometrickými typy nejsou statisticky významné ($F=0,460$, $p \leq 0,806$, $SV=5$). Statisticky významný nebyl ani rozdíl mezi věkovými skupinami ($F=0,175$, $p \leq 0,676$, $SV=1$).

Prospěch: Analýza rozptylu ukázala, že rozdíly mezi jednotlivými sociometrickými typy jsou statisticky významné ($F=26,591$, $p \leq 0,01$, $SV=5$) – adaptivní typy vykazovaly statisticky lepší školní prospěch než typy neadaptivní. Statisticky významný byl i rozdíl mezi věkovými skupinami ($F=30,657$, $p \leq 0,01$, $SV=1$) – mladší žáci vykazovali lepší prospěch než žáci starší. Rovněž test χ^2 prokázal, že v adaptivních typech je podíl prospívajících žáků vyšší než podíl žáků neprospívajících (67:4), u neadaptivních typů bylo zastoupení prospívajících a neprospívajících žáků přibližně stejné (44:49) - $\chi^2=3,005$, $p \leq 0,083$, $SV=1$). Je zřejmé, že žákův výkon v učení přitom determinuje řada

činitelů - žákova a učitelova osobnost, ale i další faktory, především rodina a škola. Sociální vztahy ve školní třídě přitom mohou školní prospěch zásadním způsobem ovlivňovat a v jejich nedostatcích, resp. v záporném působení je třeba hledat i příčiny neprospívání žáků ve škole.

Závěr

Výsledky výzkumu a jejich analýza ukázaly, že existují rozdíly v osobnostních vlastnostech u jedinců pozitivně a negativně adaptovaných ke svému sociálnímu prostředí. Hlavními proměnnými, které odlišují osoby pozitivně adaptované ve školním prostředí od osob adaptovaných negativně, jsou kromě intelektových schopností vlastnosti tvořící navzájem propojený komplex přímo spojený se strukturou já – místo kontroly, internalistické/externalistické atribuce při posouzení vlastního výkonu a motivace výkonnosti. Žáci lépe adaptovaní vykazovali spíše vnitřní místo kontroly, převahu internalistických atribucí a vyšší výkonovou motivaci. Tyto charakteristiky se projeví rovněž v lepším školním výkonu. Cílem výchovného působení na žáky by mělo být dovést je k internalistickým atribucím a přijetí odpovědnosti za své chování - kvalitnějším přístupem učitele k žákovi na základě podporování žádoucích atribucí by bylo možné do značné míry ovlivňovat úroveň motivovanosti žáků.

Výzkum byl realizován v rámci výzkumného záměru FSS MU Děti, mládež a rodina v transformaci MSM 142300002.

Literatura:

- Hrabal, V. (1988). *Jaký jsem učitel?* Praha: SPN.
- Hrabal, V. (1989). *Pedagogicko-psychologická diagnostika žáka*. Praha: SPN.
- Ruisel, I. a kol. (1983). *Škály na meranie úzkosti a úzkostlivosti u detí ŠAD*. Bratislava: Psychodiagnostické a didaktické testy.
- Říčan, P. (1971). *Test intelektového potenciálu*. Bratislava: Psychodiagnostické a didaktické testy.
- Senka, J.; Učeň, I. (1991). *Test na meranie externality a internality INTEX*. Bratislava: Psychodiagnostika.
- Weiner, B. (1986). *An attributional theory of motivation and emotion*. New York: Springer Verlag.

POLEDŇOVÁ, Ivana; STRÁNSKÁ, Zdenka. Maladaptace dětí v prostředí základních škol. In HELLER, Daniel; PROCHÁZKOVÁ, Jana; SOBOTKOVÁ, Irena (ed.). *Psychologické dny 2004 : Svět žen a svět mužů : polarita a vzájemné obohacování : sborník příspěvků z konference Psychologické dny, Olomouc 2004*. Olomouc : Universita Palackého v Olomouci, 2005. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica, Psychologica 35 - suppl. Plný text příspěvku o rozsahu 5 s. je dostupný na přiloženém CD-ROM. ISBN 80-244-1059-1.